

Функціональне призначення і назви керамічного посуду XVI–XVIII століть

Археологія традиційно сконцентрована на вирішенні питань, пов'язаних із типологією, хронологією, технологією керамічного виробництва. Як правило, питання назв та використання цієї категорії речових знахідок мають другорядне значення. Але цей аспект вивчення артефактів є також важливим, оскільки дає змогу виходити на такі теми, як особливості домашнього господарства і культури харчування населення, його вірувань і побутової магії тощо. На цей бік вивчення керамічного посуду достатньою мірою вперше звернули увагу представники історико-культурного напрямку вивчення кераміки школи О. Бобринського. Вони пропонують здійснювати комплексну реконструкцію культурних традицій, що включають виробництво, збут та використання гончарних виробів [Цетлин 2005, с. 72].

При вирішенні питань використання керамічного посуду самих лише археологічних джерел виявляється замало, чим значною мірою і зумовлена недостатня увага до цього питання. Але період XVI–XVIII ст., на відміну від попередніх, характеризується відносно великою кількістю писемних джерел. Крім того, хронологічна близькість до розглядуваного періоду робить правомірним широке використання етнографічних даних, що дає змогу більш повно визначити функції гончарного посуду. Що стосується назв, то їх частково можна відтворити за даними лінгвістичних і писемних джерел.

Серед писемних джерел найбільше інформації містять інвентарі господарств, описи майна та посагові записи [Андрієвський 1885; Бытовая 1887; Головацкий 1888; Ділова 1993; Книга 1862; Опись 1884; Опись 1780; Судієнко 1853; Сулімовський 1884]. У них містяться назви посуду, який був у вжитку на той час у панських і міщанських господарствах. В основному він металевий – срібний і олов'яний, рідше – скляний, кришталевий, порцеляновий, ще рідше – дерев'яний та глиняний, що є особливо цінним для даного дослідження, хоча назви неглиняних виробів також мають значення для відтворення асортименту тогочасного посуду. Подібну інформацію, але в значно меншому обсязі, можна знайти в описах замків, міст, актових матеріалах [Архив 1886; Андреевський 1886; Описи 1997; Памятники 1859; Топографическое 1888; Торгівля 1990]. До цих джерел можна віднести словники (азбуковники), найбільш ранні з яких (для досліджуваного часу) датуються кінцем XVI ст. Більш відомий «Лексикон

словенороский» Памви Беринди середини XVII ст., який подає назви деяких видів посуду і тлумачить їхнє значення [Лексикон 1961; Огієнко 1951]. Чимало цінної інформації містять лікарські й господарські поради, зафіксовані народні повір'я тощо [Лікарські 1984; Стороженко 1892]. Ще одним різновидом писемних джерел є щоденники (діаріуші) М. Ханенка і Я. Марковича, які містять хоч і нечисленні, але цінні побутові подробиці: назви посуду, у тому числі глиняного, його використання в господарстві, способи придбання, ціни [Маркович 1897; Ханенко 1887]. Сюди ж можна віднести записки й описи мандрівників та дослідників. Для XVII ст. – це праці П. Алеппського і Г. де Боплана, у яких є відомості про вживання глиняного посуду в побуті [Алеппский 1898; Боплан 1990]. Для XVIII ст. деякі факти із цієї теми є в описі подорожі академіка Гільденштедта 1774 року, записках Оттона Гуна, В. Зуєва, щоденнику Д. Крмана та ін. [Гильденштедт 1892; Гун 1806; Зуев 1787; Крман 1999; Синицкий 1893; Січинський 1992]. Важливим джерелом є художня література й публіцистика: полемічні твори І. Вишенського, вірші Климентія Зиновієва, вірші-оразії невідомих авторів, «Енеїда» І. Котляревського тощо, у яких часто згадуються глиняні вироби [Вишенский 1955; Коваленко 2004; Котляревський 1988; Українська 1983]. У документації гончарних цехів – потелицького XVI–XVIII ст. і київського кінця XVIII – середини XIX ст., крім іншого, міститься інформація про гончарну продукцію – асортимент, назви, ціни тощо [Горницький 1890; Грушевський 1995; Приказы 1787; Журнал 1788; Приказы 1795; Списки 1800; Клименко 1929].

Ще одним джерелом є гравюри українських стародруків, ікони, малюнки, на яких трапляються нечисленні зображення посуду в інтер'єрі, хоча не завжди можна визначити, з якого він матеріалу [Грушевський 1919; Жолтовський 1982; Логвин, Міляєва, Свенціцька 1976; Логвин 1990]. Значну інформацію про асортимент і використання посуду містять ілюстрації польських і чеських стародруків [Gardawski, Kruppe 1955]. Залучено зображення гончарного посуду на картинах західноєвропейських майстрів цього часу, головним чином у натюрмортах і жанрових побутових сценах [Ротенберг 1971]. З пізніших джерел використано малюнки Д. П. Де ля Фліза середини XIX ст., на яких зафіксовано глиняний посуд в інтер'єрі сільських хат Київщини [Де ля Фліз 1996; 1999].

Матеріали етнографії та мовознавства залучалися для відтворення асортименту посуду, його вживання в побуті й обрядовості, термінологіки гончарства. Етнографічними джерелами для цієї теми є праці про гончарство й побут Лівобережжя, Київщини, Поділля та інших територій України кінця XIX–

XX ст. [Зарецкий 1894; Ионов 1912; Лащук 1969; Пошивайло 1993а; 1993б; Спаська 1929; Украинское 1999; Шульгина 1929а; 1929б; 1929с; Щербаківський 1906]. Також використано праці, присвячені термінології гончарства, і дослідження з української метрології XVII–XVIII ст. [Сидоренко 1975; Спанатій 2001; Трубачев 1966].

Горщики. Для цього різновиду посуду зафіксовано найбільше згадок у писемних джерелах. Поширені назви – *горшок*, *горщок*, *горщик*, для виробів маленьких розмірів – *горщечок*, *горщатко*. Відомо також кілька згадок терміна *горнець* (*горци*, *garnies*) [Огієнко 1951, с. 29; Горницький 1890, с. 223; Лікарські 1984, с. 79]. Цей термін вважається більш раннім, похідним від давньоруського *гърньць*, пов'язаного з праслов'янською основою «*гърнь*» – піч [Ржиг 1929, с. 34–35; Спанатій 2001, с. 79].

Згідно з етнографічними відомостями, горщики поділялися на чотири – шість гончарних величин, кожен об'єм пов'язаний з певним функціональним призначенням і мав свою назву: найбільші використовувалися для господарських потреб і приготування страв на громадських обідах, великі – для приготування перших страв – *борщівники*, менші – *кашники* – для других страв, зовсім маленькі – *махітки*, *горщата* – для приготування страв дітям, тримання масла, сметани тощо [Пошивайло 1993а, с. 210]. Поділ горщиків на чотири – п'ять розмірів у XVI–XVIII ст. підтверджується розподілом об'єму археологічних посудин на інтервальні групи. Об'єм вираховано для цілих горщиків (152 екз.). При визначенні величини інтервалів для цього показника використано дані його розподілу і враховано метричні системи гончарів XIX–XX ст., у яких інтервали поділу були нерівними – зі збільшенням об'єму збільшувалася й величина інтервалу. Горщики за величиною розподілено на шість об'ємів – 0,4–1 л, 1–2 л, 2–3 л, 3–6 л, 6–9 л, понад 9 л. На полігоні чітко виділяється дві вершини: малих (1–2 л) та великих (3–6 л) розмірів (іл. 1: 1). Кількість горщиків в інших інтервальних групах менша.

1

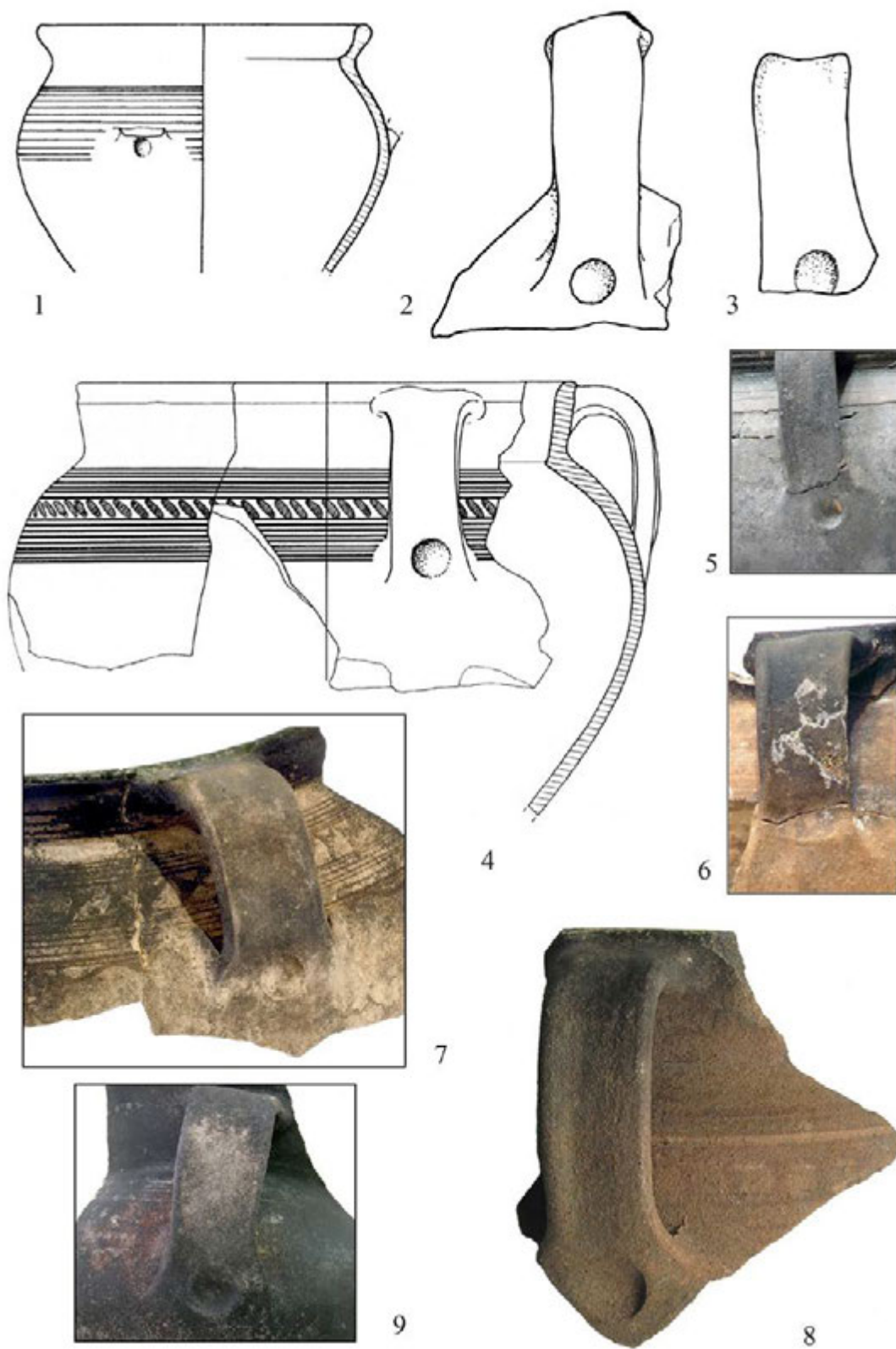

Іл. 1. Розподіл об'єму цілих горщиків (1),
горщики XVII ст. з побутових комплексів Києва (2, 3)
та з гончарного горна, дослідженого в урочищі Гончарі-Кожум'яки (4)

Про поділ горщиків на гончарські об'єми трапляються також вказівки в писемних джерелах. Так, у матеріалах київського гончарного цеху 1821 року є перелік чотирьох різновидів горщиків, що їх мав зробити учень за день: «Горшков разного сорта: алтынних – 60; п'ятакових – 50; середних – 40; мелкого складу – 100» [Клименко 1929, с. 72]. З наведеної цитати видно, що кількість посуду в групах була нерівномірною – найбільше вироблялося горщиків малих об'ємів. Це підтверджується і розподілом археологічних горщиків. Очевидно, вони були більш практичними і ширше використовувалися

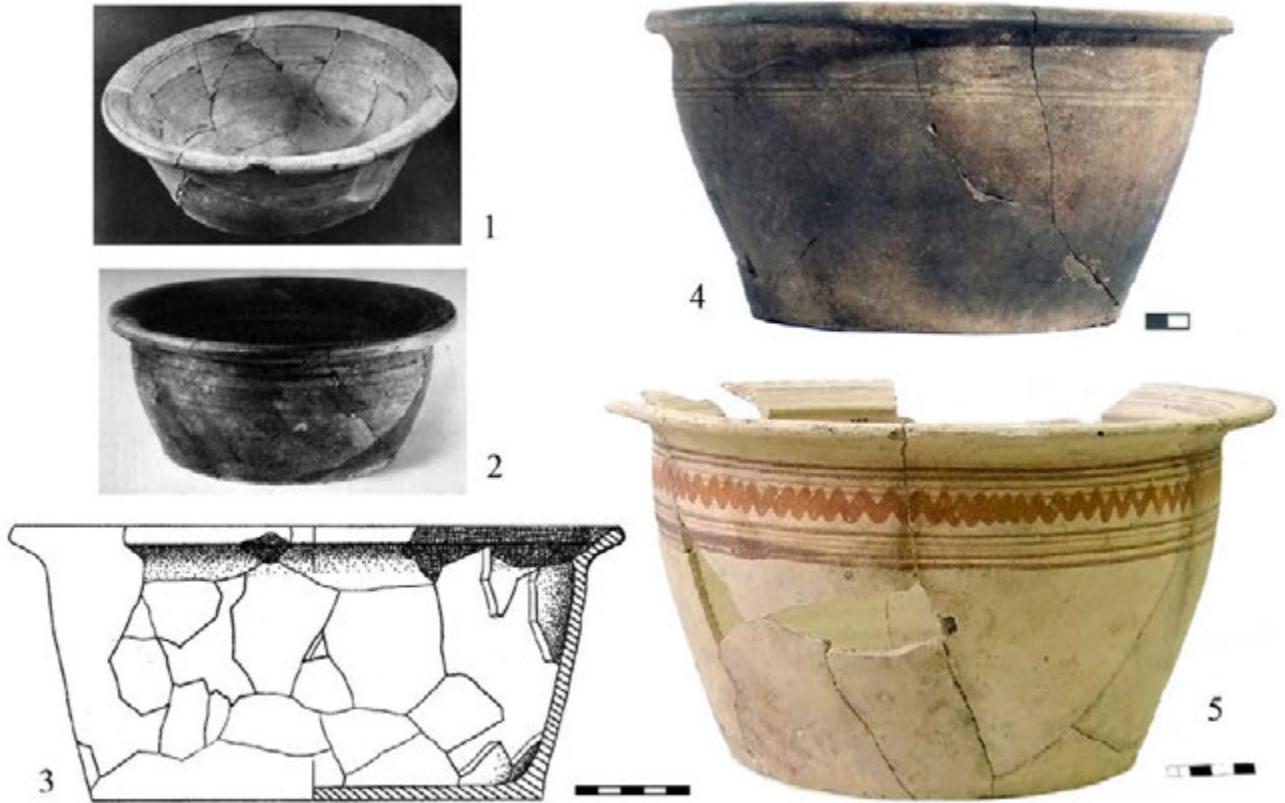
в домашньому господарстві. Причому відмічено хронологічну різницю: у XVIII ст. виготовлялося більше малих горщиків, ніж у XVI–XVII ст.

За писемними джерелами, горщики використовували переважно для варіння страв, про що каже і Климентій Зіновійв – «горшки що гъсти готовать» [Коваленко 2004, с. 85]. На це вказує і значна закопченість зовнішньої поверхні більшості знайдених посудин, часто вкритих зовні шаром нагару. Це характерно для горщиків, які походять з побутових комплексів (іл. 1: 2, 3). Натомість горщики із заповнення гончарних горен, які не були в ужитку, такої кіптяви не мають (іл. 1: 4). За писемними джерелами, зафіксовано також використання горщиків для топлення масла як тарної кераміки для зберігання масла та меду [Бытовая 1887, с. 345; Гильденштедт 1892, с. 33; Крман 1999, с. 41, 84]. До них застосовувалися також магичні дії, направлені на примноження й охорону вмісту, про що свідчать т. зв. «мітки» – пальцеві вдавлення під ручкою (іл. 2). Ці знаки відомі з етнографії і були пов’язані з охоронною магією та поняттями родючості [Бобринский 1993].

Іл. 2. «Мітки» (пальцеві вдавлення) під ручками горщиків XVI–XVIII ст.

Макітри. Серед дослідників кераміки є різні погляди щодо походження та час появи макітер. Так, Ю. Лащук вважав, що вона з'явилася в Україні не раніше XVII ст. [Лащук 1969, с. 97]. Т. Романець, навпаки, вважає таку форму архаїчною. Безпосередньо прототипом української макітри, на її думку, є широкі, відкриті ранньослов'янські та давньоруські посудини. Архаїчність такої форми посуду, як вважає дослідниця, зумовлено її поліфункціональністю, що є «свідченням приналежності до середовища, небагатого на функціонально диференційовані предмети» [Романець 1996, с. 52–54]. Вочевидь, маємо два погляди на цю проблему. Як посудина з певними пропорціями, зумовленими її використанням у господарстві (функціональні ознаки), макітра може дійсно мати давнє походження. Однак конкретне оформлення такої посудини (конструктивні рішення, «дизайн») прослідковується з XVI ст. У післямонгольський час до XVI ст. макітри при розкопках не траплялися. Вони відомі в комплексах середини XVI ст. – відносно широкодонні, неорнаментовані, з різко відігнутим широким вінчиком (іл. 3: 3). Такої ж форми макітри XVII ст., але на них уже з'являється геометричний орнамент, нанесений опискою або ритований (іл. 3: 4, 5). Відома ця форма з кінця XIV – XV ст. на чеських, польських та західноукраїнських землях [Терський 1997, рис. 11; Nekuda, Reichertova 1968, s. 224; Augustyniak 1992, tabl. 6, 13; Kruppe 1981, tabl. 54.10, 55.1,8; Stredoveka. 1979, tabl. 3]. Не виключено, що звідси вона потрапила і в Середню Наддніпрянщину. Посуд подібної форми відомий у цей та пізніший час і в Москві та Азові, але він відрізняється «дизайном», зокрема, наявністю ніжок і формою вінця [Розенфельдт 1968, с. 101; Волков 2005, с. 491]. Придніпровські макітри більше подібні до західних посудин (іл. 3: 1, 2).

Лл. 3. Макітри: чеська (1) і польська (2) XV ст. (за: *Stredoveka*. 1979; tabl. 3 Gardawski, Kruppe 1955, rys. 45), київські середини XVI ст. (3) і XVII ст. (4, 5)

Назву *макітра* лінгвісти виводять з праслов'янського *makotъra*, *makotъrtъ*, що складається з двох основ – *мак* і *терти* [Трубачев 1966, с. 306; Спанатій 2001, с. 89]. Поряд з термінами *макітра*, *макотра* в Україні трапляються *макортет*, *макотерт*, зафіксовані в деяких гончарних центрах Лівобережжя. О. Пошивайло відносить ці назви до посудин однієї групи, але різних за об'ємом. *Макортет* виводять від *макітри* і лінгвісти [Пошивайло 1993а, с. 211; Спанатій 2001, с. 89]. О. Ханко вважає, що *макортет* є перехідною формою від горщика до макітри [Ханко 2000, с. 56–57]. У писемних джерелах XVII–XVIII ст. зафіксовано всі сучасні назви – *макотерка*, *макітра*, *макортетик*, *макортет*, *макотерт*. На нашу думку, усі вони відносяться до одного виду посуду, хоча важко сказати, чим зумовлена ця різниця. Вона може відображати і різницю у формах, і діалектичні варіанти, а, можливо, і хронологічну відміну.

Макітра – посудина багатофункціональна. За даними етнографії, її використовували для зберігання збіжжя, засолки овочів, зоління білизни, квашення тіста, складання хліба, вареників, розтирання маку та інших продуктів [Пошивайло 1993а, с. 211]. У джерелах XVIII ст. вона також згадується як

посудина для розтирання продуктів і зберігання припасів [Лікарські 1984, с. 26, 34, 48, 51; Опись 1884, с. 1172].

Ринки. Цю групу посуду виділено за аналогією із сучасним посудом. Головною їх ознакою є наявність трубчастої порожнистої ручки, у яку вставляли дерев'яний держак. Більшість ринки мали три ніжки, частина була без ніжок (іл. 4: 1, 2).

Іл. 4. Ринки з київських комплексів XVII ст. (1, 2), давньоруська «латка» (3) (за: Макарова 1967, табл. XV.31), польська XIV ст. (4), чеська XV ст. (5), зображення у чеських і польських стародруках XV–XVI ст. (6, 7) (за: Stredoveka. 1979; tabl. 5; Gardawski, Kruppe 1955, rys. 32, 37, 38)

Аналогічний посуд у формі миски із загнутими досередини краями, з порожньою ручкою на трьох невеличких ніжках-виступах був відомий серед полив'яного посуду Київської Русі і називався *латка* (іл. 4: 3) [Макарова 1967, с. 49; Ржига 1929, с. 36]. У післямонгольський час ця форма невідома і з'являється знову в шарах XV ст. Її появу в цей час можна пов'язати з європейськими впливами. Мископодібна посудина з трубчатою ручкою на трьох

ніжках була поширена у Західній Європі в XIV–XVI ст. [Caplovič 1971, s. 279; Kruppe 1981, s. 44; Stredoveka. 1979, tabl. 5; Žulkus 2002, p. 92, 93]. Ринки відомі в Україні з XV–XVI ст. – у західних областях та Києві [Виногородська 1996, с. 37; 1997, с. 133]. Щоправда, відтворити форму київських ринок XV–XVI ст. поки що неможливо, оскільки від них знайдено лише ніжки. Вони відносно високі – 7 і 5 см, як у чеських і польських ринок цього часу (іл. 4: 4, 5). З початку XVII ст. ринки стають досить поширеним видом посуду.

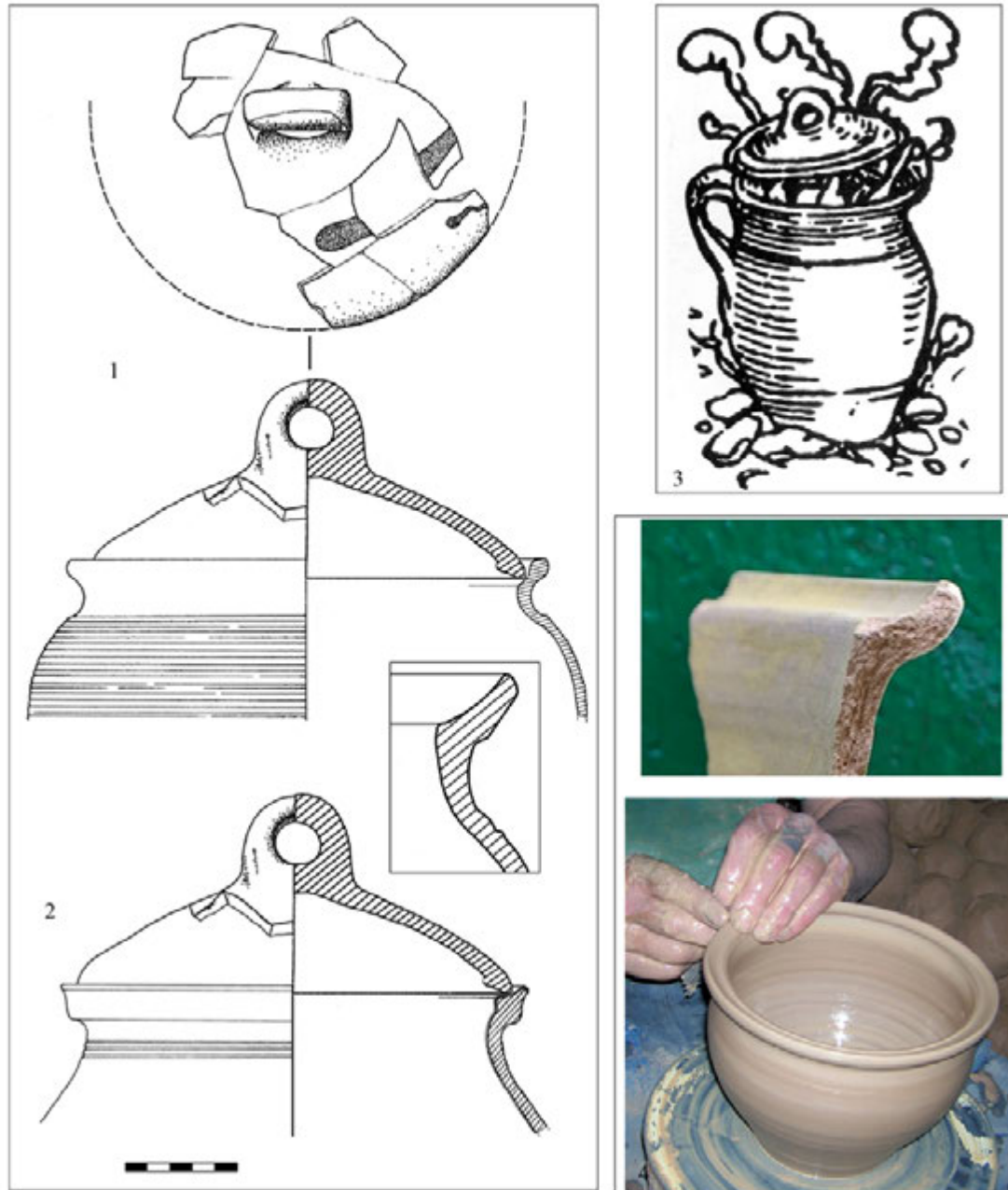
Назву *ринка* О. Трубачов виводить від старонімецького *rain, rina* (триногий глиняний горщик або тигель), від якого утворилось польське *runka, runczka*, звідки пішла й українська назва [Трубачев 1966, с. 297]. Появу ринок Є. Круппе пов'язує з новим способом термічної обробки їжі – смаженням [Kruppe 1981, s. 44]. Назву *ринка* зафіксовано для XVII–XVIII ст. [Горницький 1890, с. 223; Грушевський 1995, с. 120; Лікарські 1984, с. 67, 73, 81]. Вона, як засвідчують писемні джерела, застосовувалася саме до глиняного посуду. Для означення металевих посудин в описах майна часто трапляються терміни *сковорода* (залізна) і *панва* (мідна).

Давньоруський термін *латка* в сучасному українському гончарстві не зафіксовано. У писемних джерелах він трапився лише раз – у російсько-українському азбуковнику межі XVI–XVII ст., де перекладається російською як *черепинка* [Огієнко 1951, с. 32]. У деяких областях Росії слово *латка* означає глиняну сковорідку, площку [Ржиг 1929, с. 36].

У більшості згадок *ринка* означає посуд для смаження, рідше – для варіння та запікання. У деяких випадках є вказівки і на спосіб її використання – «*постав на углях*», «*на жару*», «*на огне*» [Лікарські 1984, с. 27, 50, 56]. Такий спосіб смаження показано на ілюстраціях західноєвропейських стародруків (іл. 4: 6, 7). Щоб ставити ринку на вогнище чи жар, потрібні були ніжки. Як казали гончарі початку XX ст., ринку «на ніжках можна на жар класти» [Шульгина 1929с, с. 149]. Такі само способи їх використання зафіксовані етнографічно [Пошивайло 1993b, с. 145].

Покришки. Покришки для горщиків за формою вінець і ручок поділено на три типи. До першого належать конусоподібні з петлеподібною ручкою, розміщеною зверху. Вінчик у них має загин формовочної маси досередини, часто з улоговинкою посередині (іл. 5: 1). На горщик така покришка могла лягати двома способами: краєм вінець у виїмку чи на пласку поверхню (іл. 5: 1, 2) або улоговинкою на край вінець горщика. Саме тому одна покришка могла підійти для горщиків з різним діаметром. Цей тип покришок поширився в Середній

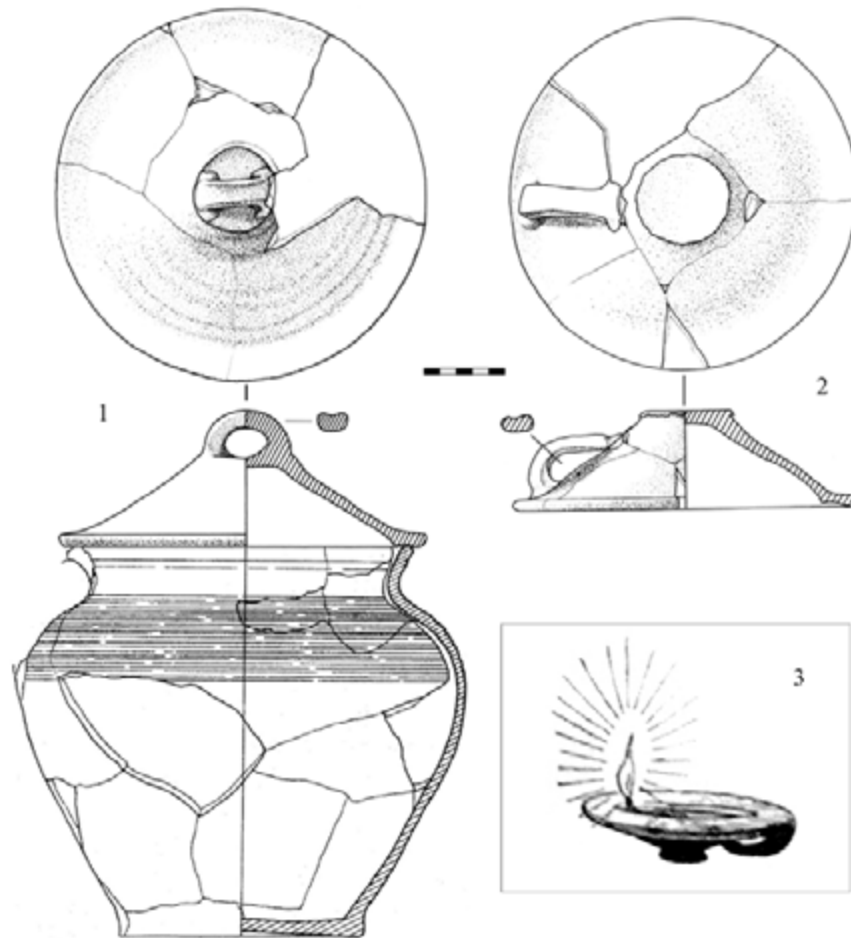
Наддніпрянщині у XV–XVI ст. Вірогідно, він найкраще підходив до вінець горщиків того часу – ромбоподібних і з виїмкою. Покришки такої форми зображені в польських стародруках, хоча серед публікацій європейської кераміки трапляються дуже рідко (іл. 5: 3) [Gardawski, Kruppe 1955, tabl. 36; Lappe 1972, p. 270]. С. Панишко вважає причиною масової появи покришок у XV ст. початок широкого застосування такого способу термічної обробки продуктів, як тушкування. У цей самий час починається виготовлення горщиків, які мали виїмку всередині для щільного припасування покришки [Панишко 2009]. У сучасному гончарстві нам вдалося зафіксувати факт виготовлення вінець із виїмкою, подібних до вінець XV–XVI ст. (іл. 5: 4). Цікаво, що виготовляти посуд з таким профілюванням гончар почав лише тоді, коли йому стали замовляти вироби з покришками [Чміль, Чекановський 2013, с. 166]. Отже, це підтверджує припущення дослідників про те, що виїмки на вінцях горщиків робилися спеціально під покришку. Починаючи із цього періоду, покришки становили значну частину археологічної кераміки і залишаються поширеними до сьогодення.

Іл. 5. Покришка I типу і варіанти її припасування до різних вінець горщиків (1, 2), зображення в стародруках XVI ст. (3) (за: Gardawski, Kruppe 1955, tabl. 36), виготовлення вінець з виїмкою під покришку сучасним гончарем (4)

До другого типу віднесено покришки аналогічної форми, але з вінцями, відігнутими назовні майже горизонтально, улоговинка на них більш виражена (іл. 6: 1). Така конфігурація надавала міцності зчепленню з вінцями горщика (передусім, прямими вертикальними): край вінець горщика суміщався з улоговинкою покришки так, що вона не сповзала з горщика (хоча її за потреби можна припасувати і на горщики інших діаметрів). Третій тип, найпоширеніший,

т. зв. «миска-кришка» (іл. 6: 2). Форму тулуба і вінець вона має такі само, як і в попереднього типу, але ручка розміщена збоку. Обидва типи – 2 і 3 – з'явилися наприкінці XVI ст. і співіснували приблизно до середини XVII ст., у подальшому панував лише тип 3, який відомий ще у XX ст. Основна маса покришок має діаметри 15–22 см, що відповідають діаметрам горщиків, для яких вони виготовлені.

Іл. 6. Покришка II типу та її припасування до вінець горщика (1),
покришка III типу (2) та використання її як каганця (3)
(за: Шульгина, Л. 1929а, табл. II.14)

У писемних джерелах XVIII ст. зафіксовано назву *покришка*, до того ж стосовно саме керамічних виробів [Лікарські 1984, с. 31, 44, 70, 90; Маркович 1897, с. 45]. У переліках металевого і порцелянового посуду вживаються слова *накривка*, *кровля*, *кришка* [Сулимовский. 1884, с. 237; Ханенко 1887, с. 262]. Дуже рідко фігурує назва *кришка* щодо керамічної посудини [Лікарські 1984, с. 60]. *Покришка* згадується в рецептах приготування ліків і речовин, які потрібно було готувати без випарювання. Нею в таких випадках накривали

горщик і обмазували його тістом або глиною. Накривались покритками і горщики, у яких готували страву в печі. За етнографічними даними, покриток у господарстві потрібно було менше, ніж горщиків, приблизно у 4–5 разів, оскільки накривали переважно лише горщики, що їх ставили в піч [Пошивайло 1993а, с. 208]. Приблизно таке ж співвідношення спостерігається і за археологічними матеріалами – покриток трапляється менше, ніж горщиків. Крім того, цю функцію могла виконувати миска або й просто черепок, що зафіксовано в писемних джерелах [Котляревський 1988, с. 97; Маркович 1897, с. 45].

Окрім прямого призначення, покритки з типу – з боковою ручкою і плоским дном – могли використовувати також як миски для їжі [Тищенко 1992, с. 35]. Використання такої покритки як каганця зафіксовано етнографічно (іл. 6: 3) [Шульгина 1929а, с. 59]. Покритці також відводилася магична роль захисту вмісту посуду від злих сил, що підтверджується використанням її у гаданнях і чаклунстві [Пошивайло 1993а, с. 266, 268, 304].

Іл. 7. Миски з комплексів Києва XV ст. (1), XVII ст. (2–6), XVIII ст. (7)

Тарілки, миски. Терміном *миска* ми позначаємо досить глибоку посудину з вузькими вінцями. На противагу тарілкам, вона не має внутрішнього зламу, тобто, у ній не можна вичленити дзеркало та береги. Значна частина мисок полив'яні й орнаментовані. Діаметри їхніх вінець – у межах 15,5–33,0 см. Є зразки з діаметрами 40–50 см і двома вушками. Їх, за аналогією з етнографічними матеріалами, можна назвати *яндолами* або *лоханями* (іл. 8: 7). Об'єм мисок – у межах 0,4–2,2 л, і лише яндоли мають об'єм майже 5л. За етнографічними джерелами, миски об'ємом до 2 л використовували для рідкої страви, а яндоли й лохані об'ємом 8–20 л слугували для господарських потреб [Ханко 2000, с. 60; Пошивайло 1993а, с. 144, 211].

У післямонгольській час керамічні миски – явище рідкісне (іл. 7: 1). Поодинокі зразки XV ст. мають напівсферичну або конусоподібну форму та зрізаний чи округлий край [Харламов, Сыромятников 1995, с. 141]. Керамічні миски поширюються з кінця XVI ст. Вони мають різкий колінчастий злам тулуба, іноді – защипи на вінцях та карбування й насічки на ребрі зламу (іл. 7: 2). Аналогії таким мискама є в Польщі, де вони з'явилися на межі XV–XVI ст., і Білорусі XVI–XVII ст. [Kruppe 1981, s. 44; Здановіч, Трусаў 1993, с. 37], але слід відмітити, що там миски мають конусоподібну форму, без зламу. Очевидно, форма зі зломом є суто українською (іл. 8: 3, 4). Багато дослідників вказували на подібність цієї форми до черняхівських і зарубинецьких мисок. Т. Романець вважає цю рису пов'язаною «з певною традицією – етнічною або технологічною», відмічаючи подібні форми в античній і черняхівській кераміці [Лащук 1969, с. 37; Романець 1996, с. 56; Тищенко 1992, с. 36]. Але, звичайно, не можна стверджувати зв'язок типів мисок XVII ст. із черняхівськими, оскільки відсутні проміжні ланки, хоча й не виключено побутування такої форми серед дерев'яного посуду. Можливо також, що це явище носить конвергентний характер. Крім такої форми, є миски з округлим тулубом, без зламу (іл. 8: 5, 6).

Тарілка, на відміну від миски, має широкі береги (криси), вона більш мілка. Ця форма посуду завжди була найбільше орнаментованою (іл. 8: 2, 3). Тарілка з'являється в Середньому Подніпров'ї не раніше кінця XVI ст. У цей самий час з'являються й нові способи орнаментации – двоколірна полива в поєднанні з рельєфним декором та підполив'яний розпис, які широко застосовуються переважно на цьому різновиді посуду. Тарілки мають діаметри вінець від 14 см до 40 см, основна маса – 25–31 см (розміри вираховано для 151 посудини повного профілю). Полігон розподілу має дві вершини (іл. 8: 1).

Тарілок з великим діаметром (понад 26 см) більше, ніж малих. Є посудини з діаметрами в межах 35–37 см і навіть 40–43 см, які значно віддалені від основного масиву, їх можна віднести до блюд.

Розподіл діаметрів вінець тарілок

1

2

3

Іл. 8. Розподіл діаметрів вінець тарілок (1), тарілки XVII ст. з кольоровою поливою і ритованим орнаментом (2 та з підполив'яним розписом (3)

Використання тарілок як столового посуду зафіксовано в письмових джерелах і на зображеннях трапез у стародруках [Логвин 1990, с. 104, 117, 145]. Появу мисок і тарілок у пізньому середньовіччі Є. Круппе розцінює як «виразне свідчення змін в культурі споживання», хоча на українських землях з давньоруського часу використовували дерев'яні миски, чим і пояснюються рідкісні знахідки керамічних посудин для післямонгольського часу [Круппе 1981, с. 44; Юра спр. 19, с. 36]. Навіть у XVII–XVIII ст. є згадки про дерев'яні миски й тарілки, інколи навіть розмальовані [Котляревський 1988, с. 13; Ділова 1993, с. 328; Ханенко 1887, с. 116]. Назви цих різновидів посуду трапляються в прсемних джерелах майже так само часто, як і горщиків. Назву *миска* О. Трубачов виводить від латинського *mesa* – стіл, а *тарілка* походить від італійського *togljer* – дошка для розрізання м'яса [Трубачев 1966, с. 282]. У давньоруський час використовували назву *миса* [Рыбаков 1948, с. 354]. В українських і польських джерелах з XVI ст. фіксуються назви *misa*, *миса*, *миска*, *мыска*, *полмисок*, а також *талѣр*, *талир*, *тарель*, *блюдо* [Головацький 1888, с. 15]. У XVII ст. з'являються назви *ендова* та *лохань*, які, вірогідно, означали миски великих розмірів. Часто в джерелах згадується назва *приставка*, яка могла означати і посудинку для спецій, і миску певної величини – об'ємом 5 л [Тищенко 1992, с. 37; Пошивайло 1993а, с. 147]. З контексту документів, де *приставка* згадується разом з мисками та полумисками, можна зробити висновок, що ця назва також відноситься до мисок. У такому разі назви цього виду посуду – *миска (миса)*, *приставка*, *ендова*, *лохань (лоханя)* – можуть означати різний за розміром посуд. *Полумисок (полмисок)*, за аналогією з сучасними гончарськими назвами, міг означати глибоку таріль, посудину з більш широкими берегами, ніж у мисок, і внутрішнім зламом. Термін *талѣрка (тарелка, талирка)*, вірогідно, відноситься до мілких посудин із широкими берегами, як і *блюдо* – більших розмірів.

Більшість із зафіксованих термінів відноситься до металевого (олов'яного й срібного) чи дерев'яного посуду. Але, напевне, вони вживались і стосовно гончарного, принаймні з кінця XVI ст., коли з'явилися відповідні реалії в побуті. Кілька згадок є в писемних джерелах про керамічні (*полив'яні*, *череп'яні*, *глиняні*) посудини [Алеппский 1898, с. 24; Андриевский 1885, с. 38; Грушевський 1995, с. 120; Ділова 1993, с. 330, 335; Котляревський 1988, с. 13; Лікарські 1984, с. 23, 25, 35; Топографическое 1888, с. 58; Ханенко 1887, с. 113, 116]. У прибуткових книгах київського гончарного цеху також ідеться про продаж глиняних мисок [Приказы 1787, арк. 21, 27–29; Журнал . 1788, арк. 22].

У деяких випадках названо окремо тарілки й миски, тобто ці форми розрізняли [Списки 1800, арк . 1; Опись 1780, арк. 112]. Проте в більшості випадків терміном *миска* означували всі різновиди цього столового посуду, незалежно від розмірів і форми, що зафіксовано також етнографічно. Отже, миска є загальною назвою і цього виду столового посуду, і того різновиду, що мав більшу глибину і вужчі вінця.

Крім утилітарної, ці категорії предметів виконували також декоративну функцію – слугували для прикрашання інтер'єру. Зазвичай у народному житті миски виставляли в певному місці – на миснику, суднику чи полицях, що їх розміщували на стіні біля входу або на протилежній від печі стіні [Быт 1858, с. 26; Вовк 1995, с. 114; Де ля Фліз 1996, с. 36, 243; 1999, с. 420, 636; Чубинский 1877, с. 386]. За етнографічними даними, «на показ» виготовляли спеціальні «мисникові» миски, які мали багате орнаментування, на відміну від мисок простіших, вживаних до столу. Використовували для цього здебільшого посуд найбільших розмірів – подвійні та одиначки [Шульгина 1929с, с. 150]. Цей принцип простежується і в XVII–XVIII ст.: майже весь посуд діаметром понад 26 см (за винятком яндол) – орнаментований, а зі зменшенням розмірів зменшується і частка орнаментованих мисок і тарілок.

1

2

3

Іл. 9. Зображення на гравюрах XVII–XVIII ст. полиць з тарілками в інтер'єрі помешкання (1) та монастирської поварні (2) (за: Логвин 1990, с. 84; Грушевський 1919, с. 29), малюнок мисника з посудом в селянській хаті Київщини середини XIX ст. (за: Де ля Фліз 1996, с. 36)

Походження і давність звичаю виставляння мисок та іншого посуду в інтер'єрі житла важко простежити за браком джерел. Маємо лише поодинокі свідчення для XVI–XVIII ст. Так, «Светлиця ... з мисником» в Кременецькому замку згадується під 1552 роком [Архив 1890, с. 28]. На ілюстраціях українських стародруків у помешканнях та монастирській поварні зображені блюда, які стоять на полицях, розміщених на стінах (іл. 9: 1, 2) [Логвин 1990, с. 84; Грушевський 1919, с. 29]. В описах майна також згадується «полиця с

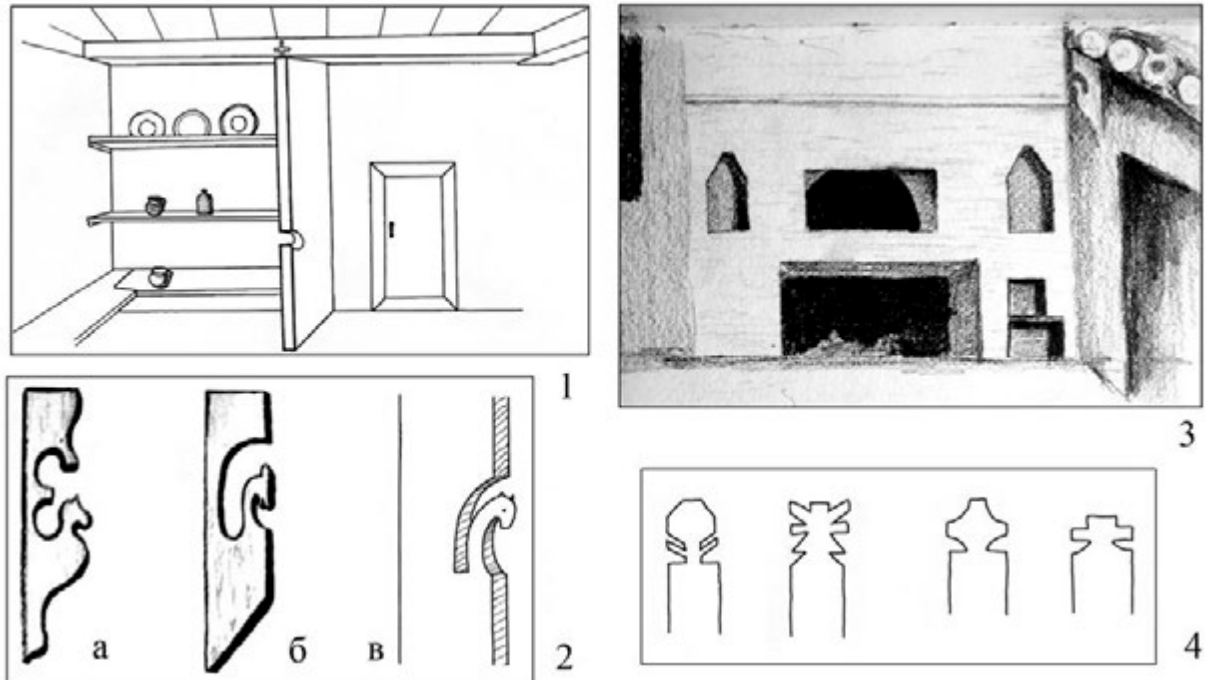
перегородками» з череп'яними та дерев'яними мисками [Опись 1780, арк. 112]. Зображення мисника з горщиками і полив'яними мисками в інтер'єрі сільських хат Київщини можемо бачити на кількох малюнках П. Д. Де ля Фліза середини ХІХ ст. (іл. 9: 3). Поширення цієї традиції не тільки в українців, але й у західних слов'ян може свідчити про глибокі корені цього явища [Этнография 1987, с. 472]. Вірогідно, первинний зміст цього звичаю був не естетичний, а обереговий. На це може вказувати орнаментика домашнього начиння, яка, на думку багатьох дослідників, пов'язана із системою захисту житла від злих сил [Рыбаков 1988, с. 496; Шероцкий 1914, с. 125; Щербаківський 1995, с. 176]. На значення посуду, зокрема тарілок, прикрашених символічними знаками, як оберегів, у декорі яких відобразилися народні уявлення, вказувало багато дослідників української і східної кераміки [Каковкин 1998, с. 116; Щербаківський 1995, с. 176; Якобсон 1978, с. 148]. Серед охоронних символів переважали солярні знаки (роzetки, зірочки, кружечки), а також зображення, подібні до свастики чи трикветра. Сюди відносяться ромбічні (сітчасті) та хрестоподібні орнаменти (іл. 10). Із пізніших орнаментів сакральне значення, пов'язане з християнською символікою, мали виноград, риба, птахи, янголи (іл. 11). Мисники також прикрашали різьбленими знаками, пов'язаними із солярною символікою – 6–8-раменними розетками і стилізованими головами коней (іл. 12) [Щербаківський Д. 1906, арк. 7; Щербаківський В. 1925, с. 23; Шульгина 1929b, с. 117–122]. ХVІ–ХVІІІ ст. це значення оберега, вірогідно, уже було втрачено, тарілки використовували як прикрасу, але традиція їх показу на миснику чи полиці, а також характер орнаментики, на нашу думку, мають давні корені.

Гл. 10. Зразки штапованих і мальованих орнаментів на київських тарілках XVII–XVIII ст.

Лл. 11. Тарілки XVII–XVIII ст. із зображенням риб, птахів і янголів

Іл. 12. Малюнки мисника Чернігівщини (1) і полиці для посуду з Полтавщини (3), їх різьблені деталі (2, 4) (за: Шульгіна 1929b, с. 128, 130 (1, 2в, 4), Щербаківський 1906, арк. 7, 8 (3, 2а, 2б))

Керамічний *посуд для вживання напоїв* можна розділити на дві великі групи – з ручкою (*кухлі*) та без неї (*келихи, чарки*). Цей вид посуду до XVI ст. при розкопках не трапляється. Його появу можна віднести до кінця XVI ст. Раніше, вірогідно, для пиття використовували дерев'яний і металевий посуд. Так, про дерев'яні чаші, що їх завезли з Московщини, згадує М. Литвин 1550 року [Мемуары 1890, с. 26]. В описах майна XVI–XVIII ст. згадується металевий посуд для пиття (золотий, срібний, олов'яний, мідний) [Головацький 1888, с. 16; Чміль 2000, с. 154–159]. Для нього вживалися назви *чарка, штопка (стопа), рюмки (румки), репки, кубок, розтрухан, стакан, достакан, пугар, пукалики, накаль* (бокал?), *чашка, финжал, крушка, кварта, келих (келишок), кухоль (куфел, kufel)*. Останні дві назви польського походження, саме так вони й трактуються в словниках XVI–XVII ст. Деякі із цих назв могли використовувати на означення глиняного посуду. У джерелах XVIII ст. частіше трапляються назви саме глиняних посудин для пиття. Так, цей вид керамічної продукції виділяє окремо Климентій Зіновієв на початку XVIII ст., вказуючи, що гончарі «*сосуди робят напитки выпивать*» [Коваленко 2004, с. 85]. До кінця XVII – початку XVIII ст. відноситься кілька згадок про глиняні посудини (*стопа, штопка, кружечки*), які оправлені оловом або мають олов'яні покриття. Вірогідно, саме

такі імпортовані посудини представлені в музейних зібраннях [Бакланова 1928, рис. 8]. У Боплана і Крмана також є згадки про глиняний посуд для пиття, хоча це не автентичні назви, а перекладені, які лише позначають відмінності – посуд з ручкою або без неї [Боплан 1990, с. 77, 78, 82; Крман 1999, с. 57].

Посуд з ручкою є циліндричний і горщикоподібний. Для нього могли застосовувати назви *кухоль* (*куфел*), у XVIII ст., можливо, – *кружка* і *чашика* (*финжал*), хоча останні терміни застосовували частіше до порцелянового посуду. Циліндричні кухлі з'являються в другій половині XVI ст. і поширюються в XVII ст. (іл. 13: 1, 2). Більшість із них мають прямокутну, з виступаючими кінцями ручку, що зближує їх з турецькими фаянсовими квартами, зокрема, виробництва Ізніка XVI – першої половини XVII ст. (іл. 13: 3) Дослідники вважають їх типовою турецькою формою, запозиченою з дерев'яних різьблених виробів [Atasoy, Raby 1994, fig. 144, 174, 362 etc.; Кверфельдт 1947, с. 116]. Аналогічна форма була відома і в європейському гончарстві, у т. ч. їхні зображення є на картинах західноєвропейських художників [Slatineanu 1938, tabl. XLIXd; Lappe 1972, taf. 40; Вікіс 2003, с. 73; Ротенберг 1971, ил. 87а, 138, 516]. Звідси вона, мабуть, і потрапила в українське керамічне виробництво, але вплив турецької форми тут безсумнівний. Відомі циліндричні кухлі, як з прямокутною, так і з округлою ручкою, за українськими малюнками, де вони часто є атрибутами «козака Мамая», а також за іконами XVI–XVII ст., де вони зображені як столовий посуд (іл. 13: 4, 5) [Логвин, Міляєва, Свенціцька 1976, № CV; Жолтовський 1982, обкл. 1]. Деякі дослідники вказували, що кухлі такої форми були поширені серед металевих посудів, звідки ця форма перейшла в керамічне виробництво [Ханко 2000, с. 63; Юра спр. 19, с. 51]. До циліндричних кухлів могла також бути застосована назва *кварта*. Кварта – міра об'єму сипких тіл та рідини – становила $\frac{1}{4}$ гарнця (від чого походить і назва) або 1242 г води, київська кварта – 857 г води [Сидоренко 1975, с. 158]. У джерелах згадується також *кварта цехова*, але щодо її об'єму даних знайти не вдалося. Об'єми великих кухлів – у межах 1,7–1,9 л, що відповідає двом київським квартам. Про глиняні кварта, що їх виробляли покутські гончарі, йдеться у скарзі селян XVII ст. [Лашук 1969, с. 194].

Лл. 13. Кухлі з комплексів Києва XVII ст. (1, 2), фаянсова кварта виробництва Ізніка XVI ст. (3) (за: Atasoy, Raby 1994, № 683), зображення кухлів на іконі XVI ст. (4) і картині XVIII ст. (5) (за: Логвин, Міляєва, Свенціцька 1976, № CV; Жолтовський 1982, обкл. 1)

Горщикоподібні кухлі нагадують горщики, але невеликих розмірів, об'ємом до 0,4 л (іл. 14: 1–3). З'являється цей різновид на початку XVII ст. Такий кухлик міг називатись *горнушок*, що зафіксовано в документах на означення суто керамічної форми [Лазаревська 1926, с. 299]. Ця назва аналогічна польському терміну *garnuszek*, який у XVI–XVII ст. вживався на означення горщикоподібного посуду для пиття [Зайцева 1996, с. 136]. Відповідником цьому терміну може бути також сучасний термін *горнятко*. В описах майна згадується також «збаночок глиняний безъухый» – посудинка у формі глечика. У Польщі та Білорусі XVI–XVII ст. терміном *дзбан* означували посуд для пиття, ймовірно, у формі невеликого глечика [Зайцева 1996, с. 136–137]. Така назва більш характерна для західних українських територій [Спанатій

2001, с. 97].

Іл. 14. Кухлі (1–3), келихи (4–6), чарки (7–9) з кийвських комплексів XVII–XVIII ст.

Серед посуду для пиття без ручок за формою виділяються келихи і чарки (з більш-менш високою ніжкою) (іл. 14: 4–9). Серед них трапився унікальний екземпляр потрійної посудинки, аналогічної т. зв. «весільним» чаркам, з'єднаним між собою отворами, які зафіксовані на Слобожанщині (іл. 14: 9) [Сумцов 1902, с. 39]. Прототипом керамічних чарок слугували, мабуть, металеві й скляні вироби, що їх зображено на картинах і представлено в музейних зібраннях, а скляні чарки відомі також серед археологічних знахідок. До посуду без ручки могли вживатися (згідно з формою і розміром) назви *келішок*, *келіх*,

кубок, чарка, штопка (стопка), можливо, стакан, румка, пугар.

Глеки на основі етнографічних даних за функціональним призначенням можна розділити на дві групи. До першої відносяться орнаментовані посудини з ручкою, які слугували для води і різних напоїв, – *кушини* (іл. 15: 1–4). Глечики з вузьким горлом і широким кулястим тулубом зветься в сучасному гончарстві також *збанок, завузьований глек, тиква*. До другої групи відносяться посудини простої форми без ручки і майже без орнаментациї, які використовувалися в молочному господарстві – *гладуші, гладушки* (іл. 15: 5, 6) [Пошивайло 1993а, с. 214].

Полив'яні, білі та димлені кушини з вінцями у вигляді муфти з'являються у XVI ст. (іл. 15: 1), характерні для XVII ст. (іл. 15: 2, 3), а у XVIII ст. набувають особливо складної і вишуканої форми, можливо, під впливом бароко (іл. 15: 4). Аналогічна форма була розповсюджена на західних українських територіях і в середньоевропейських країнах, зокрема, на Буковині, у Польщі в XIV–XV ст., у Сербії в XVI–XVII ст. [Пивоваров 2004, с. 154; Augustyniak 1992, tabl. 10, 11, 14, 21; Вікіс 2003, с. 67; Kruppe 1981, tabl. 38-44]. Не виключено, що і в Середньому Подніпров'ї в подальшому можливі знахідки таких глеків у шарах XV ст. за аналогією з польськими і західноукраїнськими матеріалами.

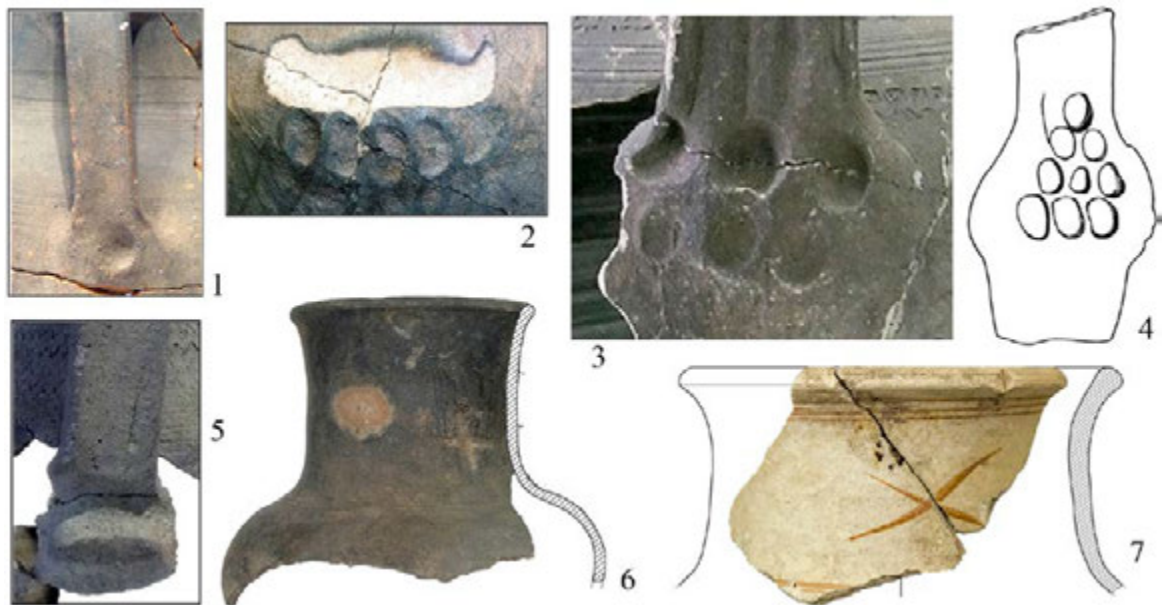
Іл. 15. Глеки з комплексів Києва XVI ст. (1), XVII ст. (2, 3, 5, 6) і XVIII ст. (4)

Гладишки (гладиши) мають високу, відносно широку горловину і ледь відігнуті назовні вінця. Тулуб, порівняно з горлом, невеликий. З'явилися вони наприкінці XVI ст. Характерною рисою ранніх гладишок (кінця XVI – першої половини XVII ст.) є їхня форма, наближена до горщиків: дуже розширений тулуб і невисока конусоподібна шийка (іл. 15: 5, 6). Пізніші посудини схожі на сучасні.

Етнографічні назви і функції глечиків підтверджуються даними писемних джерел, у яких трапляються назви *кувшин (кувшинец, кувшин)* та *гладуш*. Про використання останніх саме в молочному господарстві свідчать такі згадки в джерелах, як «*гладуш масла*» та «*набѣл... в гладушах*» [Маркович 1897, с. 141, 143, 310, 372]. Вказівка на те, що «*большею частию помуравливают ремесленники кувшины...*», дає змогу застосовувати цей термін до полив'яних оздоблених посудин [Топографическое. 1888, с. 58]. Зафіксовано також назву

глек, глечик глиняний, до того ж в одному випадку вказується, що ним носили воду [Стороженко 1892, с. 128]. Цей термін О. Трубачов відносить до праслов'янського, пов'язаного з *gъljъ* (глина) [Трубачев 1966, с. 218]. Трапляється також назва *дзбан*, *збан*, яка у двох словниках перекладається як *кувшин* (*кукишин*), тут же зафіксовано стару назву *корчагъ* [Огієнко 1951, с. 30; Лексикон 1961, с. 218]. *Тиква* трапилася лише в «Енеїді» І. Котляревського [Котляревський 1988, с. 109].

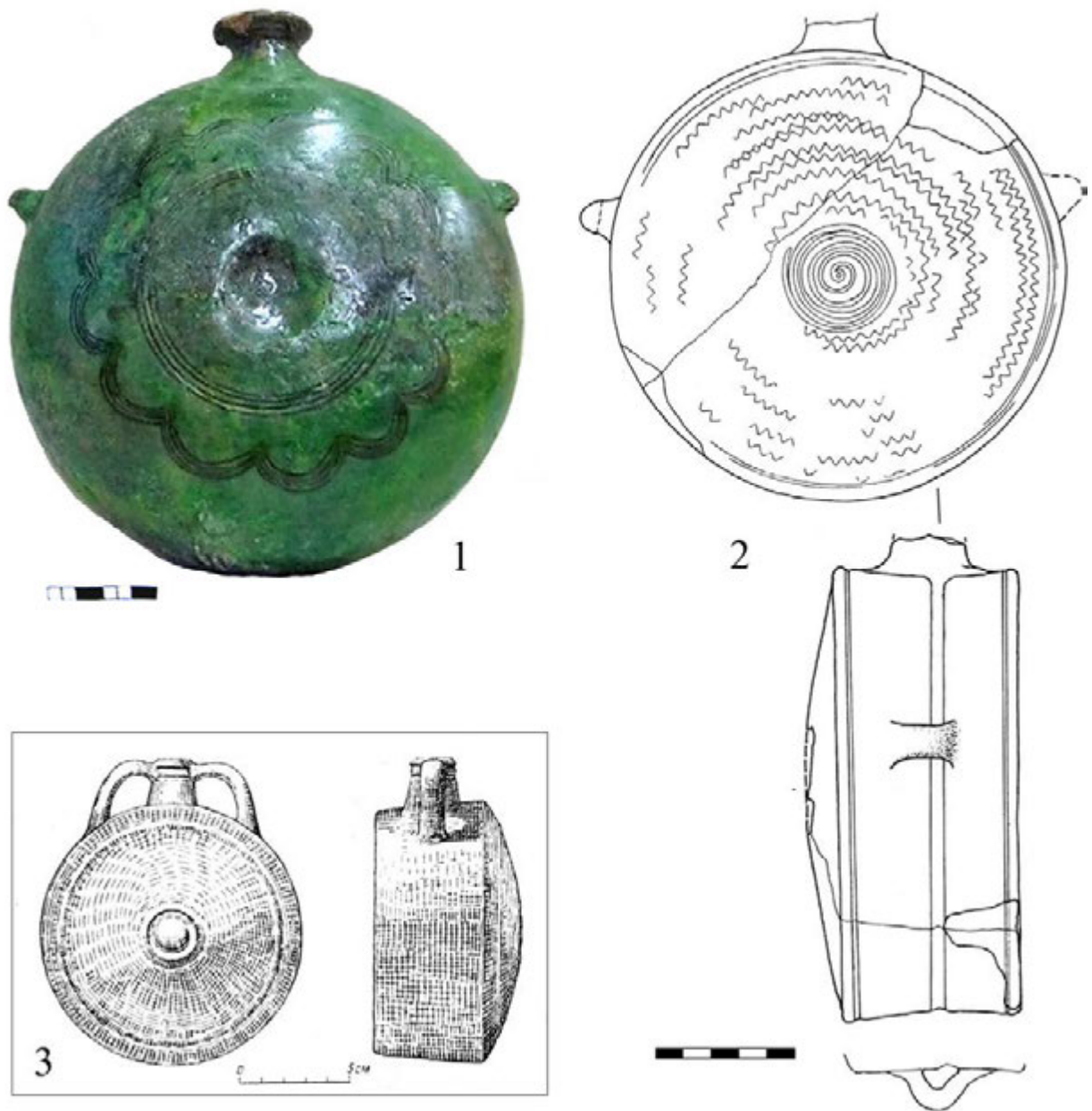
Кушин, як найбільш оздоблений вид, використовувався ще і як ритуальний, на що вказує використання глечиків у різних магічних діях, заговорах тощо [Пошивайло 1993а, с. 215]. З цією його функцією, можливо, пов'язано і нанесення міток під ручкою, часто багатьох (5–9), для посилення магічної дії на вміст кушина (іл. 16: 1–5). На шийках глеків також зображували хрестик, в одному випадку він зафіксований на денці (іл. 16: 6, 7). Це явище відоме з етнографії і пов'язане, як і мітка, з охоронною магією і поняттям достатку [Спаська 1929].

Іл. 16. Магічні знаки на глечиках – «мітки» в нижній частині ручки (1–5) і хрестик на шийці (6, 7)

Баклаги – нечисленна група посуду. Сучасна його назва на східних і центральних теренах України – *баклага*, в Західній Україні – *плесканка*. Виходячи з наявних на сьогодні матеріалів, серед баклаг за формою можна виділити два типи: складені з двох півсфер та у формі низького циліндра, один бік якого плаский, а другий – опуклий (іл. 17: 1, 2). Обидва типи баклаг мають

невеликі вушка по боках. У комплексах XVI ст. баклагги поки що невідомі. Але, зважаючи на те, що в Білорусі баклажки аналогічної форми трапляються в шарах XVI ст. багатьох міст і замків, можна припустити, що і в Україні їх поява відноситься до цього часу або й раніше [Здановіч, Трусаў 1993, с. 43, 137]. Л. Виногородська вказує на XV–XVI ст. як на час появи баклагги, ґрунтуючись на матеріалах розкопок замків і міст Поділля [Виногородська 1997, с. 135]. Р. Юра пов'язував поширення цього виду посуду на українських землях з татарами [Юра спр 19, с. 54]. Він поділяв їх на два основні види: в'ючні, які мають дві ручки (від тулуба до вінчика), і такі, що їх носили через плече з вушками і канавкою для ремінця вздовж ребра – описаний вище різновид. Т. Романець вказує на давнє походження баклагги як форми посуду, відомого ще в Давній Греції та пізніше у племен черняхівської культури [Романець 1996, с. 74]. Значне поширення баклага мала в середньовіччі в салтівських племен, у Приазов'ї, Криму, Закавказзі, золотоординських містах Поволжя, трапляється вона також у Болгарії, Румунії та інших країнах Європи [Артамонов 1954, с. 264; Мухамадиев 1974, с. 87; Паршина, Тесленко, Зеленко 2001, с. 74; Романець 1996, с. 74–76]. Усі відомі ранні екземпляри з території Поволжя і Причорномор'я відносяться до різновиду з ручками. Але за формою вони, як і українські, поділяються на два типи: півсферичні з обох боків і циліндричні з одним пласким боком (іл. 17: 3). Остання форма була характерна для кочівників [Плетнева 1959, с. 247]. На Середньому Подніпров'ї баклагги з ручками, ймовірно, не набули широкого розповсюдження. Хоча відомо два таких екземпляри в музейних зібраннях, але вони не мають територіальної і хронологічної прив'язки. Крім цих двох типів, відомі також баклажки з денцем і з чотирма ніжками. Але вони також не мають чіткої хронологічної прив'язки, тому можна лише вказати на існування цих варіантів у XVII–XVIII ст.

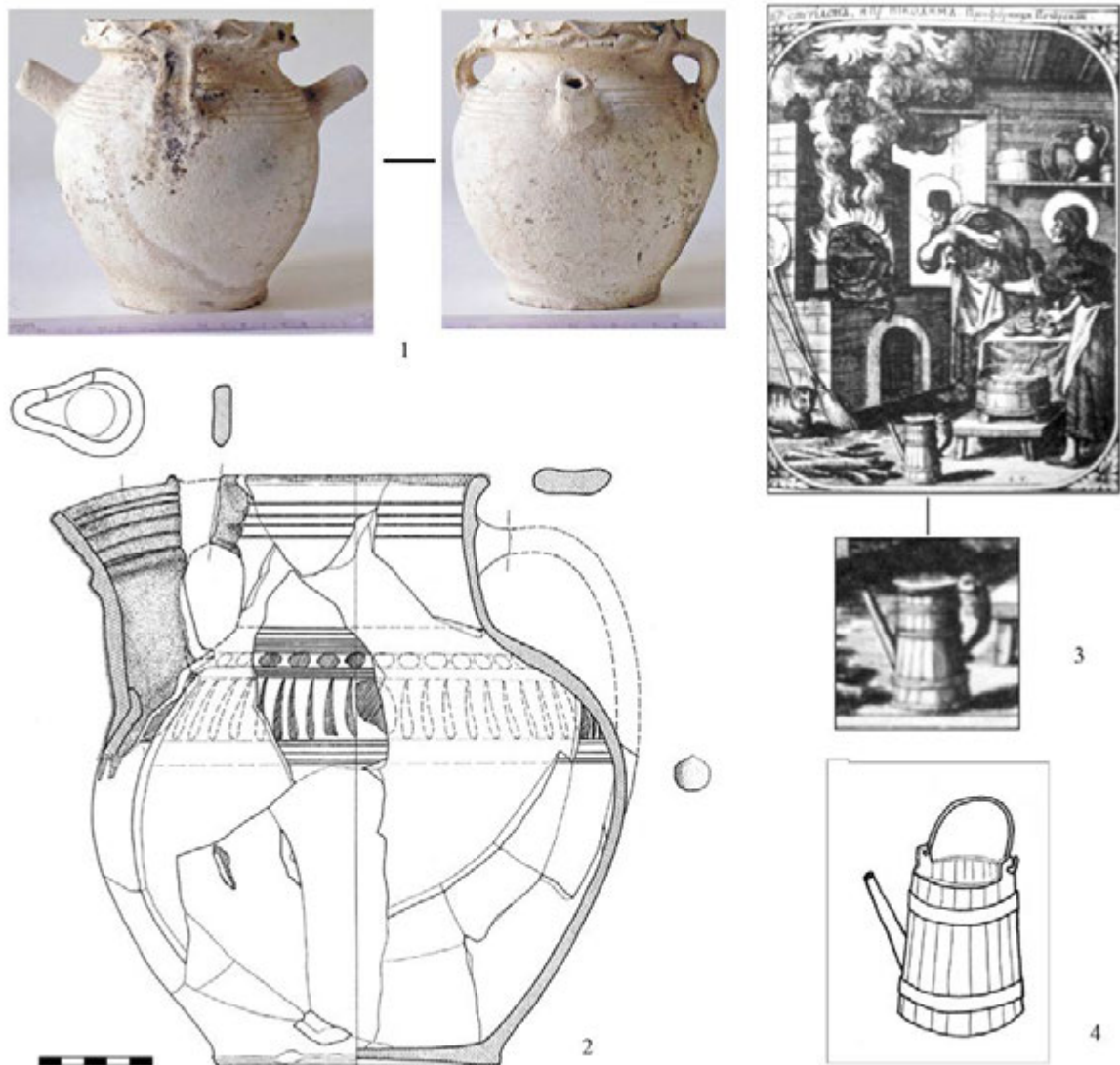

Іл. 17. Київські баклажки XVII ст. (1, 2) і середньовічна із Саркела (3) (за Плетнева 1959, рис. 32)

Назва *баклаг* (*боклаг*), *баклага*, *боклажка* зафіксована в документах XVIII ст. для території Середньої Наддніпрянщини [Андреевский 1886, с. 130; Котляревський 1988, с. 77, 109]. За даними етнографії, у них перевозили воду й міцні напої. У нечисленних згадках у писемних джерелах баклагги слугували як посуд для горілки, щоправда, невідомо, з якого вони матеріалу. Наявність вушок і канавки для ремінця вказує на спосіб використання – баклагги носили на ремінці через плече. Крім дорожнього, цей вид посуду використовували і як столовий, про що свідчать знахідки баклаг на піддонах, ніжках та з пласким

дном. Використання баклаг як столового посуду зафіксовано в «Енеїді» І. Котляревського [Котляревський 1988, с. 77, 109].

Носатками, за аналогією з етнографічними зразками, можна назвати вироби у вигляді горщика чи глечика з носиком. Знахідки їх нечисленні. Спільною їх рисою є наявність носика, який кріпиться глиняною перемичкою до вінець (іл. 18: 2). Один з ранніх екземплярів з двома носиками відноситься до XV ст. (іл. 18: 1) [Оногда 2013, с. 31]. Усі інші знайдені зразки датуються XVII–XVIII ст. Ця форма посуду подібна до східних кумганів і водоліїв пізнього середньовіччя, хоча добре відома й серед московської та західноєвропейської кераміки.

Іл. 18. Носатки XV (1) і XVIII (2) ст., зображення дерев'яної носатки на гравюрі XVIII ст. (3), білоруська бондарна носатка (4) (за: Оногда 2013, с. 31; Логвин 1990, № 276; Бондарчик и др. 1988, с. 395)

Назва *носатка* досить давня, але неоднозначна. Сам термін вказує на особливість посуду – з носиком. О. Трубачов відмічає, що це давня праслов'янська форма: *nosata; nosatъka* [Трубачев 1966, с. 217]. Назва *носатка* як міра об'єму трапляється ще в грамоті князя Олександра київським міщанам 1494 р.: «...за *носатку меду*» [Сборник 1874, отд. 3, с. 6]. Вона часто згадується серед посуду для зберігання й вимірювання горілки у XVIII ст. Носатка вміщувала приблизно 50 л і була у XVIII ст. еталоном об'єму на Лівобережжі [Сидоренко 1975, с. 29]. Вірогідно, носатки XVIII ст., які слугували торговою мірою, були виготовлені з дерева або металів. Так, олов'яні й мідні носатки згадуються в документах цього часу. На білоруському Поліссі носаткою зветься бондарна посудина на кшталт відра чи високої діжі з ручкою зверху, яка мала збоку носик і слугувала для транспортування води в поле (іл. 18: 4) [Бондарчик и др. 1988, с. 395]. Зображення аналогічної дерев'яної посудини, але з боковою ручкою, є в Києво-Печерському Патерику XVIII ст. (іл. 18: 3) [Логвин 1990, № 276]. Зважаючи на невеликий об'єм відомих керамічних носаток, вони не могли бути торговою мірою, згадуваною в писемних джерелах, але, можливо, мали таку саму назву.

За функціональним призначенням носатки XV–XVIII ст., як і етнографічні зразки кінця XIX–XX ст., могли використовуватися як тарний посуд для рідин (наприклад, олії) або умивальник (форми з двома ручками). Їх вживали і як столовий посуд для напоїв [Пошивайло 1993b, с. 140]. Зокрема, це зафіксовано в «Енеїді» І. Котляревського, причому він тлумачить це слово як «род кувшина» [Котляревський 1988, с. 108, 109].

Отже, деякі назви посуду простежуються з періоду Київської Русі (*горнець, миса, блюдо, корчага*) або мають праслов'янське походження (*носатка, глек*). Інші з'являються разом з відповідними реаліями як запозичення із західноєвропейських країн (*талерка, ринка, кухоль*). Утилітарні функції посуду пов'язані з приготуванням і споживанням їжі, зберіганням припасів, перенесенням рідин, використанням у господарстві. Крім того, багато орнаментовані види посуду, такі як тарілки, миски, можливо, глеки й кухлі, використовувались для оздоблення інтер'єру. З посудом також могли проводити різні магичні дії охоронного характеру або використовувати його у побутовій магії.

Джерела та література

Алеппский, П. 1898. *Путешествие антиохийского патриарха Макария в Москву в XVII веке*. Санкт-Петербург.

Андреевский, А. А. 1886. *Материалы для истории Южнорусского края в XVIII стол. (1715–1774): Извлеченные из старых дел Киевского губ. архива*. Одесса.

Андреевский, А. 1885. *Исторические материалы. Из архива Киевского губернского правления*, 8. Киев.

Артамонов, М. И. 1954. Надписи на баклажках Новочеркасского музея и на камнях Маяцкого городища. *Советская археология*, 19, с. 263–268.

Архив 1886. *Архив Юго-Западной России*, VII, 1: Акты о заселении Юго-Западной России. Киев.

Архив 1890. *Архив Юго-Западной России*. 1890, VII, 2: Акты о заселении Юго-Западной России. Киев.

Бакланова, Н. А. 1928. Привозные товары в Московском государстве во второй половине XVII века. *Труды Государственного исторического музея*, 4: Отдел исторический общий: Очерки по истории торговли и промышленности в России в 17 и в начале 18 столетия. Москва.

Бобринский, А. 1993. О двух символах плодородия на украинской керамике. *Українське гончарство*, 1: Матеріали до літопису українського гончарства, с. 120–135.

Бондарчик, В. К., Браим, И. Н., Бураковская, Н. И. и др. 1988. *Полесье. Материальная культура*. Киев, с. 178–185.

Боплан, Г. 1990. *Опис України. Боплан Г. Опис України; Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький*. Львів.

Быт 1858. Быт Малорусского крестьянина (преимущественно в Полтавской губернии). *Этнографический сборник, издаваемый Императорским Русским Географическим Обществом*, III. Санкт-Петербург, с. 19–46.

Бытовая 1887. Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII ст. *Киевская старина*, 10, с. 336–356.

Виногородська, Л. І. 1997. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XVI–XVIII ст. *Археологія*, 2, с. 129–141.

Виногородська, Л. 1996. Археологічні дослідження замку у с. Зіньків. *Нові*

дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні, 5, с. 35–38.

Вишенский, И. 1955. *Сочинения*. Москва, Ленинград.

Вовк, Х. К. 1995. *Студії з української етнографії та антропології*. Київ.

Волков, И. В. 2005. Крепость Лютик – Сед-Ислам (предварительное сообщение и керамический комплекс). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв.*, I. Киев, с. 482–492.

Гильденштедт 1892. *Дневник путешествия по Слободско-Украинской губернии академика С.-Петербургской Академии наук Гильденштедта в августе и сентябре 1774 года*. Харьков.

Головацкий, Я. 1888. *Черты домашнего быта русских дворян на Подляшье, т. е. в нынешней Седлецкой и Гродненской губерниях: по актам XVI столетия*. Вильна.

Горницький, Є. 1890. Записки топографічно-історичні о стародавнім містечку Потиличі. *Зоря: Письмо літературно-наукове для руских родин*, 11. Львів, с. 159–160, 176, 191–192, 206–208, 221–223, 238–239.

Грушевський, М. 1919. *Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці*. Дніпровський Союз Споживчих Союзів України (Дніпросоюз).

Грушевський, М. 1995. *Історія України-Руси*, VI: Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. Київ.

Гун, Отгон 1806. *Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию, в осени 1805 года*, 1–3. Москва.

Де ля Фліз, Д. П. 1996. *Альбоми*, 1. Київ.

Де ля Фліз, Д. П. 1999. *Альбоми*, 2. Київ.

Ділова. 1993. *Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Збірник документів / упоряд. Горобець, В. Й.* Київ.

Жолтовський, П. М. 1982. *Малюнки Києво-Лаврської іконописної майстерні: Альбом-каталог*. Київ.

Журнал 1788. *Журнал старшины Киевской Гончарной Управы с протоколами о происходящих нарушениях правил цеха и взимаемой пени с виновных*. Державний архів міста Києва, ф. 329: Трубочисто-гончарный цех Киевской управы ремесленных цехов, 1782–1876 гг., оп. 1, спр. 5.

Зайцева, О. Е. 1996. Поливная посуда второй половины 16–17 вв. из Друи и Дисны. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 10, с. 133–143.

Зарецкий, И. А. 1894. *Гончарный промысел в Полтавской губернии*. Полтава.

Здановіч, Н. І., Трусаў, А. А. 1993. *Беларуская паліваная кераміка XI–*

XVIII стст. Мінск.

Зуев, В. 1787. *Путешественные записки Василия Зуева от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 г.* Санкт-Петербург.

Ионов, Н. Ф. 1912. Гончарный промысел в Киевской губернии. *Кустарная промышленность в Киевской губернии. Итоги анкетного и местного обследования, произведенного Киевской губернской земской управой по поручению губернского земского собрания.* Киев, с. 1–77.

Каковкин, А. Я. 1998. Керамическая тарелка фатимидской эпохи с христианским сюжетом. *Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X–XVIII вв. по материалам поливной керамики: Тезисы докладов науч. конф. (Ялта 25–29 мая 1998 г.).* Симферополь, с. 114–116.

Кверфельдт, Э. К. 1947. *Керамика Ближнего Востока: Руководство к распознаванию и определению керамических изделий.* Ленинград.

Клименко, П. 1929. Цехи на Україні, I: Суспільно-правні елементи цехової організації. *Збірник історично-філологічного відділу ВУАН*, 81. Київ.

Книга 1862. Книга пожиткам бывшего Черниговского Полковника Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков, составленная по указу 1724 г. *Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете*, 3, ч. 5, с. 1–90.

Коваленко, О. 2004. Гончарська термінологія кінця XVII – початку XVIII ст. у творах Климентія Зіновієва. *Український керамологічний журнал*, 4, с. 85–87.

Котляревський, І. 1988. *Енеїда: Поема.* Київ.

Крман, Д. 1999. *Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709).* Київ.

Лазаревська, К. 1926. Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку. *Київ та його околиця в історії і пам'ятках.* Київ, с. 275–307.

Лащук, Ю. П. 1969. *Українська народна кераміка XIX–XX ст.* Дисертація доктора мистецтвознавства. Львівський державний інститут прикладного та декоративного мистецтва.

Лексикон 1961. *Лексикон словенороський Памви Беринди* / ред. Цілуйко, К. К. Київ.

Лікарські 1984. *Лікарські та господарські порадики XVIII ст.* / ред. Передрієнко, В. А. Київ.

Логвин, Г. Н. 1990. *З глибин. Гравюри українських стародруків XVI–XVIII ст.* Київ.

Логвин, Г., Міляєва, Л., Свенціцька, В. 1976. *Український*

середньовічний живопис: Альбом. Київ.

Макарова, Т. И. 1967. *Поливная посуда: Из истории керамического импорта и производства древней Руси.* Свод археологических источников, вып. Е1–38. Москва.

Маркович, Я. 1897. *Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.),* 3: 1730–1734. Киев.

Мемуары 1890. *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси,* вып. 1: XVI ст. / ред. Антонович, В. Киев.

Мухамадиев, А. Г. 1974. Раскопки двойного дома на Водянском городище в 1970 г. *Города Поволжья в средние века.* Москва, с. 80–88.

Огієнко, І. 1951. *Українсько-російський словник початку XVII віку: Із історії культурних впливів України на Московію.* Вінніпег.

Оногда, О. В. 2013. Керамічний посуд із зашипами з розкопок монастирських комплексів XV – першої половини XVI ст. на території Києва. *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії.* Матеріали 11-ї Міжнародної наукової конференції (29–31 травня 2013 р.). Київ, с. 29–31.

Описи 1997. *Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст.* 1997 / ред. Сохань, П. С. та ін. Київ.

Опись 1780. *Опись двора и имени Киево-Подольского священника Ивана Подгурского.* Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. II: Історичні матеріали, спр. 26.

Опись 1884. *Опись движимаго имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову.* *Русская историческая библиотека,* 8. Санкт-Петербург, с. 950–1203.

Памятники 1859. *Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов,* 4. Киев.

Панишко, С. Д. 2009. Про зміни технології приготування їжі на Волині в XIV ст. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки,* 22, с. 134–138.

Паршина, Е. А., Тесленко, И. Б., Зеленко, С. М. 2001. Гончарные центры Таврики VIII–X вв. *Морська торгівля в Північному Причорномор'ї.* Київ, с. 52–81.

Пивоваров, С. 2004. Датування середньовічної кераміки Буковини монетними знахідками. *Український керамологічний журнал,* 1, с. 150–155.

Плетнева, С. А. 1959. Керамика Саркела-Белой Вежи. *Материалы и исследования по археологии СССР,* 75, с. 212–272.

- Пошивайло, О.** 1993а. *Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна*. Київ.
- Пошивайло, О.** 1993б. *Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України: Гетьманщина*. Опішне.
- Приказы 1787.** *Приказы Киевского Городового Магистрата Гончарной Управе о явке в Комиссию мещан, не вписанных в обывательские книги, списки цеховых работников, платящих деньги для нужд цеха гончарного*. Державний архів міста Києва, ф. 329: Трубочисто-гончарный цех Киевской управы ремесленных цехов, 1782–1876 гг., оп. 1, спр. 4.
- Приказы 1795.** *Приказы из Киевского Городового Магистрата в Управу Гончарную о приеме в Киевское мещанство, порядке записи в особую книгу и сборе подушной подати с начала 1795 года с вновь принятых мещан*. Державний архів міста Києва, ф. 329: Трубочисто-гончарный цех Киевской управы ремесленных цехов, 1782–1876 гг., оп. 1, спр. 10, арк. 11.
- Ржига, В. Ф.** 1929. *Очерки из быта до-монгольской Руси. Труды Государственного исторического музея*, вып. 5: Отдел исторический общий. Москва.
- Розенфельдт, Р. Л.** 1968. *Московское керамическое производство XII–XVIII вв.* Москва.
- Романець, Т. А.** 1996. *Стародавні витоки мистецтва української народної кераміки*. Київ.
- Ротенберг, Е. И.** 1971. *Западноевропейское искусство XVII века*. Москва.
- Рыбаков, Б. А.** 1948. *Ремесло Древней Руси*. Москва.
- Рыбаков, Б. А.** 1988. *Язычество Древней Руси*. Москва.
- Сборник 1874.** *Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей*. Киев.
- Сидоренко, О. Ф.** 1975. *Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст.* Київ.
- Синицкий, Л.** 1893. Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и князя И. М. Долгорукого. *Киевская старина*, 2, с. 274–292; 3, с. 412–441; 4, с. 29–49.
- Січинський, В. Ю.** 1992. *Чужинці про Україну: вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть*. Київ.
- Спанатій, Л.** 2001. Лінгвогеографічний аспект дослідження назв гончарських виробів та їх складових частин в українській мові. *Українська керамологія*, 1, с. 78–125.

Спаська, Є. 1929. Глечик з хрестиком. (Етюд з циклу «Чернігівське гончарство»). *Матеріали до етнології й антропології*, 21–22, с. 35–41.

Списки 1800. *Списки имуществва цехового дома и цеховых работников; об избиении дворянином Березницким ученика, а также о его тяжбах с цеховыми работниками*. Державний архів міста Києва, ф. 329: Трубочисто-гончарный цех Киевской управы ремесленных цехов, 1782–1876 гг., оп. 1, спр. 15.

Стороженко, Н. В. 1892. «Малорусские суеверия, коим мало кто верил, собранные 1776 г.» (Рукопись А. И. Чепы). *Киевская старина*, 1, с. 119–130.

Судиенко, М. 1853. *Материалы для отечественной истории*, 1. Киев.

Сулимовский 1884. *Сулимовский архив: Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII ст.* Киев.

Сумцов, Н. Ф. 1902. *Очерки народного быта: Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии*. Харьков.

Терський, С. 1997. Старожитній Лучеськ у світлі археології. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 11, с. 116–140.

Тищенко, О. Р. 1992. *Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII–XVIII ст.)*. Київ.

Топографическое 1888. Топографическое описание Харьковского наместничества 1788 г. *Харьковский сборник: Литерат.-науч. приложение к «Харьковскому календарю» на 1888 г.*, 2. Харьков, с. 1–80 (отдел II).

Торгівля 1990. *Торгівля на Україні XIV – середини XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина: Збірник документів* / ред. Кравченко, В. М., Яковенко, Н. М. Київ.

Трубачев, О. Н. 1966. *Ремесленная терминология в славянских языках: Этимология и опыт групповой реконструкции*. Москва.

Украинское 1999. Украинское народное творчество, серия VI: Гончарные изделия, 1: Типы украинской гончарной посуды [1913]. *Українське гончарство*, 4, с. 537–568.

Українська 1983. *Українська література XVIII ст.: Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори* / ред. Мишанич, О. В. Київ.

Ханенко, Н. 1887. *Дневник генерального хоружаго Николая Ханенка. 1727–1753 гг.* Киев.

Ханко, О. В. 2000. Полтавський гончарний осередок у контексті новітніх археологічних досліджень. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1–2, с. 54–66.

Харламов, В. А., Сыромятников, А. К. 1995. Археологический комплекс XV в. из раскопок на Старокиевской горе. *Архитектурно-археологические исследования в Киеве и Киево-Печерской Лавре*. Киев, с. 131–141.

Цетлин, Ю. Б. 2005. Современное состояние и некоторые задачи изучения древней керамики. *Российская археология*, 3, с. 69–75.

Чміль, Л. В. 2000. Деякі риси побуту української соціальної верхівки кінця XVII – першої половини XVIII ст. *Могілянські читання 1999: Гетьман Іван Мазепа і Києво-Печерська лавра*. Київ, с. 154–159.

Чміль, Л. В., Чекановський, А. А. 2013. Традиційна технологія виробництва керамічного посуду на Київському Поліссі. *Археологія і давня історія України*, 10: Експериментальна археологія. Досвід моделювання об'єктів та виробництв, с. 165–177.

Чубинский, П. П. 1877. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом*, 7, вып. 2, ч. III: Малоруссы Юго-Западного края. Санкт-Петербург, с. 341–608.

Шероцкий, К. 1914. *Очерки по истории декоративного искусства Украины*, т. I: Художественное убранство дома в прошлом и настоящем. Киев.

Шульгина, Л. 1929а. Прилади для освітлення в с. Бубнівці на Поділлі. *Матеріали до етнології*, 2, с. 52–68.

Шульгина, Л. 1929б. «Коник». Прикраса на форму кінської голови та занепад її орнаментальної форми (Матеріали з с. Жукин, Остерського пов. на Чернігівщині). *Матеріали до етнології й антропології*, 21–22, ч. 1, с. 117–127.

Шульгина, Л. 1929с. Ганчарство в с. Бубнівці на Поділлі. *Матеріали до етнології*, 2, с. 111–200.

Щербаківський, В. 1925. *Основні елементи орнаменталії українських писанок та їхнє походження*. Прага.

Щербаківський, В. 1995. *Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці*. Київ.

Щербаківський, Д. М. 1906. *Екскурсія 1906 г. на Києвщину и Полтавщину: 4 альбоми*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. Щербаківського Д. М., № 75.

Юра, Р. О. спр. 19: *Матеріали до теми «Матеріальна культура періоду формування української народності»: праця*. Науковий архів Інституту археології НАНУ, ф. 22.

Якобсон, А. Л. 1978. Средневековая поливная керамика как историческое

явление. *Византийский временник*, 39, с. 148–159.

Этнография 1987. *Этнография восточных славян: Очерки традиционной культуры* / ред. Чистов, К. В. Москва.

Atasoy, N., Raby, J. 1994. *Iznik. The pottery of ottoman Turkey*. London.

Augustyniak, J. 1992. *Zamek w Inowłodzu*. Lodz.

Bikic, V. 2003. *Gradska keramika Beograda (16–17 vek)*. Beograd.

Caplovič, D. 1971. Stredoveka keramika z Červeného klaštora. *Východoslovenský pravek*, 2, s. 267–289.

Gardawski, A., Kruppe, J. 1955. Poznosredniowieczne naczynia kuchenne i stolowe. *Szkice staromiejskie*. Warszawa, s. 121–140.

Kruppe, J. 1981. *Garncarstwo poznosredniowieczne w Polsce*. Wrocław; Warszawa; Krakow; Gdansk; Lodz.

Lappe, U. 1972. Eine nachmittelalterliche abfallgrube in der Ruine Neidek in Arnstadt. *Ausgrabungen und Funde*, 17, heft 5, p. 267–273.

Nekuda, V., Reichertova, K. 1968. *Stredoveka keramika v Cechach a na Morave*. Brno.

Slatineanu, B. 1938. *Ceramica Romaneasca*. Bucuresti.

Stredoveka. 1979. *Stredoveka keramika ze Sezimova Usti: Katalog vystavy* / red. Richter, M. Hluboke nad Vltavou.

Žulkus, V. 2002. *Viduramžių Klaipėda: Miestas ir pilis archeologija ir istorija*. Vilnius.

Леся Чміль

кандидат історичних наук,

провідний науковий співробітник

науково-дослідного відділу

історико-археологічних досліджень

Музею історії Десятинної церкви